

Beata Pankowska-Lier

Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie

beata.pankowska-lier@roedl.pro

Wykształcenie prawnicze w Niemczech

Legal Education System in Germany

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest systemowi wykształcenia prawniczego w Niemczech. Celem jest przybliżenie tego systemu studentom i praktykom. Rozważania skoncentrowano przede wszystkim na opisie wykształcenia uniwersyteckiego, egzaminów państwowych, aplikacji, skali ocen. Omówiono metodykę rozwiązywania kasusów i kolejność sprawdzania roszczeń. Ponadto opisano zawody prawnicze i warunki, które należy spełnić, aby wykonywać dany zawód prawniczy. Zwrócono także uwagę na studia podyplomowe LLM na niemieckich uniwersytetach. Wykształcenie prawnicze powinno łączyć ze sobą elementy wykształcenia teoretycznego z praktycznym zastosowaniem nabytej wiedzy. W Niemczech w wykształceniu uniwersyteckim i praktycznym bardzo dobrze połączone są ze sobą te dwa elementy. Artykuł powstał w związku z serią wykładów dla ukraińskich studentów na Narodowym Uniwersytecie im. Tarasa Szewczenki w Kijowie na Ukrainie.

Słowa kluczowe: studia prawnicze w Niemczech; LLM w Niemczech; prawnicze egzaminy państwowe w Niemczech; aplikacja w Niemczech; zawody prawnicze w Niemczech

WPROWADZENIE

Studia prawnicze cieszą się dużą popularnością wśród maturzystów nie tylko w Polsce, ale również w innych krajach, w tym w Niemczech. Rzeczywiście kierunek ten daje bardzo dużo możliwości w wyborze przyszłego zawodu. Studia prawnicze należą niewątpliwie do jednych z najcięższych kierunków studiów, ponieważ wiążą się z wymogiem przyswojenia przez studentów stosunkowo szerokiego i abstrakcyjnego zakresu materiału. W związku z tym bardzo ważne jest zarówno czysto teoretyczne przygotowanie studentów do przyszłego wykonywania zawodu prawniczego, jak i systematyczne szkolenie umiejętności zastosowania nabywanej w czasie studiów akademickich wiedzy prawniczej w praktyce. Niemiecki system wykształcenia prawniczego bardzo dobrze łączy elementy teoretycznego wykształcenia studentów z praktycznym zastosowaniem nabytej wie-

dzy. System ten różni się zasadniczo od systemu kształcenia w Polsce i innych krajach europejskich. Wielu polskich studentów prawa zainteresowanych jest studiami prawniczymi w Niemczech w ramach wymiany studenckiej, regularnych studiów czy studiów podyplomowych. W związku z tym celowe wydaje się zapoznanie się z tym systemem.

W niniejszym opracowaniu zostanie przedstawione wykształcenie uniwersyteckie, aplikacja, skala ocen, metodyka nauczania oraz główne zawody prawnicze w Niemczech. Mniej miejsca poświęcone będzie systemowi wykształcenia prawników w Polsce, ponieważ jest to temat znany i nie wymaga szczególnego omówienia.

WYKSZTAŁCENIE UNIWERSYTECKIE W NIEMCZECH

1. Uwagi wprowadzające

Na wstępie konieczne jest zwrócenie uwagi na kilka zasadniczych aspektów. W Niemczech obowiązuje jednolite wykształcenie prawnicze dla wszystkich zawodów czysto prawniczych (takich jak: sędzia, prokurator, adwokat, notariusz, prawnik w wydziale prawnym przedsiębiorstwa, urzędnicy państwowi). Składa się ono, podobnie jak w Polsce, ze studiów uniwersyteckich oraz aplikacji, która jest jednakowa dla wszystkich absolwentów wydziałów prawa, obojętnie jaki zawód dana osoba w przyszłości chce wykonywać.

Studia w Niemczech na państwowych uczelniach (w tym prawnicze) są bezpłatne. Mimo to w 2005 r. niektóre kraje związkowe wprowadziły opłaty za studia w wysokości 500 euro za każdy semestr. Było to następstwem orzeczenia niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego (*Bundesverfassungsgericht*)¹, który uznał zakaz opłat za studia ustanowiony w ustawie ramowej o szkolnictwie wyższym (*Hochschulrahmengesetz – HRG*)² za nieważny. W konsekwencji tego orzeczenia wiele krajów związkowych wprowadziło opłaty za studia. Stało się to jednak przedmiotem wielu sporów politycznych, w konsekwencji czego zostały one w 2014 r. zniesione. Obecnie istnieją, co prawda, wymogi wniesienia drobnych opłat administracyjnych (*Studienbeiträge*), lecz są to niewielkie sumy. Ich wysokość jest różna w zależności od danego uniwersytetu. Niektóre uczelnie zachowały natomiast opłaty za studia dla tzw. długoletnich studentów (tj. np. od 15 semestru)³.

¹ Aussage Bundesverfassungsgericht vom 26. Januar 2005 (2 BvF 1/03, BVerfGE 112, 226).

² Hochschulrahmengesetz (HRG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. Januar 1999 (BGBl. I S. 18), www.gesetze-im-internet.de/hrg/hrg.pdf [dostęp: 10.10.2017].

³ Wykaz krajów związkowych i wymiar opłat semestralnych: *Studiengebühren*, <https://studien.de/studium-studiengebuehren.0.html> [dostęp: 10.10.2017].

Niemcy są krajem federacyjnym, tzn. składają się z 16 krajów związkowych (*Bundesländer*). Kraje związkowe posiadają swoje konstytucje i bardzo szeroką autonomię. Pomiędzy państwem i poszczególnymi krajami związkowymi istnieje zatem podział kompetencji. Wykształcenie należy do kompetencji poszczególnych krajów związkowych. W praktyce oznacza to, że każdy kraj związkowy ma swoje własne regulacje prawne odnośnie do spraw edukacji. W przypadku wykształcenia prawniczego są to:

- regulaminy (*Juristische Ausbildungs- und Prüfungsordnungen – JAPO*)⁴,
- ustawy krajowe o wykształceniu prawniczym (*Landesgesetze über die Juristische Ausbildung – JAG*)⁵,
- wytyczne dotyczące aplikacji dla aplikantów (*Richtlinien für den Vorbereitungsdienst der Rechtsreferendarinnen und Rechtsreferendare*)⁶.

W aktach tych uregulowany jest przebieg wykształcenia akademickiego oraz porządek przeprowadzenia Egzaminów Państwowych i przebieg aplikacji prawniczej⁷. W rezultacie, w zależności od danego kraju związkowego, mogą istnieć różnice w przebiegu wykształcenia prawniczego. Podkreślić jednak należy, że są one stosunkowo niewielkie. Podstawowa struktura wykształcenia prawniczego jest we wszystkich krajach związkowych jednolita. Składa się ono bowiem z dwóch części: wykształcenia uniwersyteckiego (minimum 4 lata) i części praktycznej (aplikacji – 2 lata). Każda część kończy się Egzaminami Państwowymi.

2. Warunki przyjęcia na studia

Wymogiem przyjęcia na studia prawnicze w Niemczech jest zdany egzamin maturalny. W Niemczech nie przeprowadza się egzaminów wstępnych. Zauważyć trzeba, że studia prawnicze cieszą się w tym kraju ogromnym zainteresowaniem i w każdym roku jest bardzo dużo kandydatów ubiegających się o przyjęcie. W związku z tym na niemal wszystkich uniwersytetach w Niemczech istnieje tzw. *Numerus Clausus*, co oznacza, że liczba miejsc jest ograniczona i otrzymują

⁴ Ausbildungs- und Prüfungsordnung für Juristen (JAPO) vom 13. Oktober 2003, www.justiz.bayern.de/media/pdf/ljpa/japo/japo_ab_1.7.2017.pdf [dostęp: 10.10.2017] – dla kraju związkowego Bawarii.

⁵ Landesgesetz über die juristische Ausbildung (JAG) vom 23. Juni 2003, <https://jm.rlp.de/fileadmin/mjv/Service/LPA/Vorbereitungsdienst/JAG.pdf> [dostęp: 10.10.2017] – dla kraju związkowego Rheinland Pfalz.

⁶ Ogólne informacje dla aplikantów dla kraju związkowego Sachsen: *Allgemeine Informationen für den Juristischen Vorbereitungsdienst im Freistaat Sachsen*, www.justiz.sachsen.de/download/refvorbereitungsdienst.pdf [dostęp: 10.10.2017].

⁷ Wymienione akty prawne dostępne są na stronach internetowych urzędów egzaminacyjnych (*Landesjustizprüfungsämter*) poszczególnych krajów związkowych, np. dla kraju Rheinland-Pfalz: <https://jm.rlp.de/de/service/landespruefungsamt-fuer-juristen/gesetzliche-grundlagen> [dostęp: 10.10.2017].

je tylko kandydaci z najlepszymi ocenami na świadectwach maturalnych. Najbardziej „popularnymi” uczelniami w Niemczech wśród kandydatów ubiegających się o przyjęcie na wydział prawa są uniwersytety w Heidelbergu, Freiburgu, Monachium, Berlinie, Tübingen, Passau, Erlangen, Dreźnie.

3. Przebieg studiów

Studia prawnicze są w Niemczech studiami uniwersyteckimi i trwają minimum 4 lata (8 semestrów)⁸. Okres ten może być skrócony, jeżeli kandydat przedstawi zaświadczenia wymagane do dopuszczenia do I Egzaminu Państwowego⁹. Nie ma natomiast żadnego ograniczenia odnośnie do maksymalnego okresu studiów. W niektórych krajach związkowych studia uniwersyteckie podzielone są na dwie części: studia podstawowe (*Grundstudium* – trwające zazwyczaj 4 semestry) i studia główne lub zasadnicze (*Hauptstudium* – trwające również 4 semestry). Punkt ciężkości jest, podobnie jak w Polsce, położony na prawo cywilne, prawo karne i prawo publiczne¹⁰. W pierwszej części studiów (studia podstawowe) studenci poznają podstawy prawa cywilnego (część ogólną, prawo zobowiązań – część ogólną, podstawy prawa rzeczowego). Z kolei prawo karne obejmuje przede wszystkim część ogólną i podstawy części szczególnej, zaś prawo publiczne to przede wszystkim prawo konstytucyjne.

W drugiej części studiów studenci zobowiązani są zaliczyć, podobnie jak w pierwszej części, prawo cywilne, karne i publiczne, przy czym muszą wykazać się znajomością całości materiału obowiązującego w czasie całego okresu wykształcenia akademickiego. Zakres ten nie różni się zasadniczo od zakresu materiału obowiązującego w czasie studiów akademickich w Polsce.

W 2003 r. została przeprowadzona reforma wykształcenia prawniczego w Niemczech. Wprowadzono dodatkowo tzw. punkty ciężkości (*Schwerpunktebereiche*), pozwalające studentom na pogłębienie dziedziny prawa, która ich szczególnie interesuje (np. prawo spółek, prawo kartelowe itd.). Pozwala to na częściową specjalizację już w trakcie studiów i rozwijanie swoich zainteresowań w toku wykształcenia uniwersyteckiego. Regulaminy studiów w niektórych krajach związkowych przewidują także obowiązek przyswojenia terminologii prawniczej z jednego wybranego języka obcego¹¹.

W czasie studiów studenci obowiązani są do uczestniczenia w wykładach, ćwiczeniach i seminariach. Struktura ta jest podobna do systemu wykształcenia

⁸ Por. § 5a Deutsches Richtergesetz (DriG) vom 19. April 1972 (BGBl. I S. 713), www.gesetze-im-internet.de/driG [dostęp: 10.10.2017].

⁹ Por. *ibidem*, § 5a (1).

¹⁰ Por. *ibidem*, § 5a (2).

¹¹ Gesetz über die Juristische Ausbildung Hessen vom 8. März 2004 (GVBl. I 2004 S. 158) www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?xid=169594,1 [dostęp: 10.10.2017].

w Polsce. Na wykładach przekazywana jest w sposób usystematyzowany wiedza teoretyczna z danej dziedziny prawa. Na ćwiczeniach studenci mają możliwość przygotowania się do egzaminów i tzw. prac domowych, które polegają wyłącznie na rozwiązywaniu kasusów i opracowywaniu opinii prawnych. Wykłady i ćwiczenia nie są obowiązkowe, tzn. nie jest sprawdzana lista obecności i każdy ze studentów decyduje sam o uczestnictwie. Oznacza to w praktyce, że to od studenta zależy, na jakie przedmioty pragnie w danym semestrze uczęszczać i je zaliczać. Zaliczenie danego przedmiotu zależy wyłącznie od pozytywnej oceny z pracy pisemnej przeprowadzanej przez prowadzących dane ćwiczenia. Na pierwszy rzut oka wygląda to wspaniale, ponieważ nie ma żadnej kontroli ze strony uniwersytetu czy jego kadry. Student może uczęszczać na zajęcia lub nie. W tym drugim przypadku nie ma żadnych negatywnych konsekwencji ze strony uczelni. System ten jednak wymaga ze strony młodych ludzi niezwyklej konsekwencji i ogromnej motywacji. Nie wszyscy są w stanie sprostać tym wymogom. Wiąże się to również z tym, że czas studiów dla osób niekonsekwentnych wydłuża się niekiedy do 6–7 lat, a w ekstremalnych sytuacjach nawet do 10 lat¹². Nie ma poza tym wymogu przystąpienia do I Egzaminu Państwowego w ściśle określonym czasie (np. najpóźniej po ukończeniu 10. semestru). Studenci sami dobrowolnie muszą złożyć wniosek o dopuszczenie do Egzaminu Państwowego wraz z wymaganymi zaświadczeniami dotyczącymi zaliczenia wymaganych przedmiotów. W praktyce oznacza to, że wielu studentów odkłada moment przystąpienia do Egzaminu Państwowego, mając nadzieję, że przekładając termin o jeszcze jeden czy dwa semestry, będą w stanie się lepiej przygotować.

W porównaniu z tym system polski zbliżony jest bardziej do systemu szkolnego. Studenci mają określony przez uniwersytet plan zajęć, z rozpisaniem planem egzaminów i tylko po ich zaliczeniu czy zdaniu możliwe jest studiowanie na następnym semestrze. Zakończenie danego przedmiotu w Polsce jest związane z zaliczeniem i zdaniem egzaminu ustnego, gdzie przede wszystkim sprawdzana jest wiedza teoretyczna. W porównaniu z systemem niemieckim jest tutaj kolejna różnica. System niemiecki nie zna egzaminów ustnych. Studenci obowiązani są do nabycia i znajomości wiedzy teoretycznej, ale przede wszystkim punkt ciężkości położony jest na zastosowanie wiedzy teoretycznej przy rozwiązywaniu kasusów. Aby otrzymać zaświadczenie zaliczenia przedmiotu (*Leistungsnachweis*), student musi pozytywnie napisać tzw. pracę domową (*Hausarbeit*) i zdać pozytywnie co najmniej jeden z trzech egzaminów (*klausur*), których terminy ustalone są dla wszystkich studentów przez uniwersytet. Niemożliwe jest indywidualne pisanie egzaminu. Prace domowe pisane są zazwyczaj w trakcie wakacji i muszą odpowiadać podanym przez daną katedrę wymogom formalnym (liczba stron

¹² W Bawarii w 2015/2016 r. studenci przystępowali do egzaminu średnio po 9,5 semestrze. Por. Bericht des Bayerischen Landesjustizprüfungsamtes für das Jahr 2016, www.justiz.bayern.de/media/pdf/ljpa/jahresberichte_mit_statistiken/jahresbericht_2016.pdf [dostęp: 10.10.2017].

itp.). Przedmiotem tych prac nie są tematy teoretyczne, tylko jest to podany stan faktyczny, do którego studenci powinni napisać opinię prawną.

Dodać należy, że w czasie studiów akademickich w Niemczech punkt ciężkości położony jest głównie na prawo materialne. Prawo procesowe odgrywa drugorzędną rolę. Szczególny punkt ciężkości na prawo procesowe położony jest dopiero w trakcie aplikacji.

4. Zakończenie studiów

Uniwersyteckie studia prawnicze w Niemczech kończą się I Egzaminem Państwowym. Do reformy przeprowadzonej w 2003 r. Egzamin Państwowy były przeprowadzane wyłącznie przez Krajowe Urzędy Egzaminacyjne (*Landesjustizprüfungsämter*), które są specjalnymi jednostkami działającymi, w zależności od kraju związkowego, przy Wyższych Sądach Krajów Związkowych (*Oberlandesgericht*) lub przy Krajowych Ministerstwach Sprawiedliwości. Po reformie I Egzamin Państwowy składa się z części egzaminacyjnej przeprowadzanej przez uniwersytety (co stanowi 30% ogólnej oceny) i części „państwowej” przeprowadzanej przez Krajowe Urzędy Egzaminacyjne (co stanowi 70% ogólnej oceny)¹³. Program studiów jest tak skonstruowany, że możliwe jest przystąpienie do Egzaminu Państwowego już po 7. semestrze.

Warunkiem dopuszczenia do Egzaminu Państwowego jest otrzymanie wymaganej ilości zaświadczeń zaliczenia danego przedmiotu (tzw. *Leistungsnachweise*), które zaświadczenia pozytywnie zaliczenie pracy domowej, i co najmniej jednej z pisemnych *klausur*. Wymagania w poszczególnych krajach związkowych są różne. W zależności od uniwersytetu student ma obowiązek przedstawienia trzech zaświadczeń z zajęć dla początkujących (prawo cywilne, karne, państwowe), trzech zaświadczeń z zajęć studiów dla zawansowanych (prawo cywilne, karne, publiczne) oraz co najmniej jednego zaświadczenia o uczestnictwie w seminarium i wykładzie z przedmiotu podstawowego.

Egzaminy państwowe, tak jak wspomniano wyżej, składają się z dwóch części: przeprowadzanej przez uniwersytety (*Schwerpunktbereichsprüfung*) i Urzędy Egzaminacyjne działające przy Ministerstwach Sprawiedliwości danego kraju związkowego lub Sądach Wyższych (tzw. *Pflichtfachprüfung*)¹⁴. Średnia ocen otrzymana w część egzaminacyjną przeprowadzaną przez Urzędy Egzaminacyjne stanowi 70% ogólnej oceny z I Egzaminu Państwowego. Egzamin przeprowadzany

¹³ Por. J. van de Loo, M. Stehmeier, *Wieso, weshalb, warum – bleibt Jura Dumm? Perspektiven eines Leitbildes*, www.kj.nomos.de/fileadmin/kj/doc/2013/2013_4/4_Janwillem_van_de_Loo_Marinus_Stehmeier_-_Wieso_weshalb_warum_-_bleibt_Jura_dumm_Perspektiven_eines_Leitbildes.pdf [dostęp: 10.10.2017], s. 85–88.

¹⁴ § 5d Deutsches Richtergesetz (DriG) vom 19. April 1972 (BGBl. I S. 713), www.gesetze-im-internet.de/drig [dostęp: 10.10.2017].

wadzone przez Urzędy Egzaminacyjne trwają zazwyczaj do dwóch tygodni i składają się, w zależności od danego kraju związkowego, z od siedmiu do pięciu pięciogodzinnych egzaminów pisemnych (z prawa cywilnego, prawa karnego i prawa publicznego). Przedmiotem tych egzaminów jest – podobnie jak przypadku *klausur* kontrolnych w okresie studiów akademickich – wyłącznie rozwiązywanie kazusu, czyli opracowanie opinii prawnej do podanego stanu faktycznego. Kandydat jest dopuszczony do egzaminu ustnego tylko w przypadku pozytywnego zdania egzaminu pisemnego. Średnia ocen uzyskanych z egzaminu pisemnego i ustnego stanowi końcową ocenę ukończenia studiów. Istnieje tutaj zatem zasadnicza różnica w stosunku do studiów prawniczych w Polsce, które kończą się napisaniem pracy magisterskiej i jej obroną.

Poziom trudności egzaminów państwowych w Niemczech jest bardzo wysoki. Świadczą o tym corocznie publikowane dane statystyczne, gdzie około 20–30%, a czasami nawet 40% wszystkich kandydatów nie zalicza tego egzaminu. Egzamin Państwowy można powtórzyć tylko jeden raz¹⁵. Studenci, którzy już po siedmiu semestrach studiów spełniają wszelkie przesłanki do dopuszczenia do tego egzaminu i decydują się na jego napisanie, otrzymują jedną dodatkową szansę. Oznacza to, że nawet jeżeli otrzymają ocenę negatywną, to mimo wszystko przysługują im regularne dwa podejścia do egzaminu. W przypadku otrzymania pozytywnej oceny kandydaci ci mają szansę na poprawę oceny przez powtórne podejście do egzaminu. Regulacja ma służyć jako pewnego rodzaju motywacja dla studentów prawa, aby w czasie studiów konsekwentnie pracować i zaliczać poszczególne przedmioty.

Kandydaci, którzy dwa razy otrzymali na I Egzaminie Państwowym ocenę negatywną, nie mają żadnych szans na ich poprawę, co oznacza w praktyce, że lata, które spędzili na uniwersytecie, „studiując prawo”, są stracone. Co prawda, po wejściu w życie ustawy o świadczeniu pozasądowych usług prawnych (*Rechtsdienstleistungsgesetzes*)¹⁶ absolwenci, którzy nie zdali I Egzaminu Państwowego są – w ściśle określonych w ustawie wypadkach – uprawnieni do świadczenia usług prawnych, nie mogą jednak używać tytułu „prawnik” (*Jurist*).

Jak widać, są to bardzo rygorystyczne zasady egzaminacyjne i każdy absolwent decydujący się na studia prawnicze w Niemczech powinien być tego świadom.

Główną przyczyną tak wysokiego procentu negatywnych ocen na egzaminach państwowych w Niemczech jest wymóg dotyczący tego, że kandydaci dopuszczeni do egzaminów muszą znać całość materiału obowiązującego w ciągu całych studiów prawniczych. Jest to ogromny zakres wiedzy, dlatego przygotowanie się do egzaminu państwowego w Niemczech trwa przeciętnie około 1 rok. Studenci

¹⁵ *Ibidem*, § 5d (5).

¹⁶ Rechtsdienstleistungsgesetz (RDG) vom 12. Dezember 2007 (BGBl. I S. 2840), www.gesetze-im-internet.de/rdg/RDG.pdf [dostęp: 10.10.2017].

przygotowują się w tym okresie bardzo intensywnie do egzaminów, spędzając nawet do 14 godzin (!) dziennie na nauce. Bardzo dużo studentów w Niemczech korzysta z usług tzw. repetytorów, czyli prywatnych firm oferujących odpłatne kursy, na których kandydaci mają możliwość usystematyzować wiedzę i przygotować się do egzaminu.

W czasie egzaminów, *klausur* i ćwiczeń dopuszczalne i przede wszystkim konieczne jest korzystanie z tekstów ustaw. Podstawowym zadaniem studenta prawa w Niemczech nie jest nauczenie się tekstów kodeksów prawnych na pamięć, lecz właściwe z nich korzystanie, tzn. szkolona jest umiejętność znalezienia odpowiedniej regulacji prawnej i jej praktyczne zastosowanie.

I Egzamin Państwowy kończy pierwszy etap wykształcenia prawniczego. W Niemczech jest to etap pośredni, który nie przyznaje absolwentom prawie żadnych uprawnień zawodowych. Wykształcenie prawnicze jest bowiem dwuetapowe. Odbycie aplikacji wprawdzie nie jest obowiązkowe, lecz jest rzeczą naturalną, że prawie wszyscy po zakończeniu studiów uniwersyteckich decydują się na aplikację.

APLIKACJA

1. Przebieg aplikacji

Aplikacja w Niemczech trwa dwa lata i jest jednolita dla wszystkich zawodów prawniczych¹⁷. Oznacza to, że po zdaniu I Egzaminu Państwowego i ubieganiu się o miejsce na aplikację, kandydaci nie muszą jeszcze wybierać, jaki zawód prawniczy pragną w przyszłości wykonywać. W Niemczech każdy, kto zdał I Egzamin Państwowy, ma roszczenie prawne, aby być przyjętym na aplikację. Oznacza to, że nie przeprowadza się tu egzaminów na aplikację. Wystarczy pisemny wniosek o przyznanie miejsca na odbycie aplikacji. W Niemczech aplikację przeprowadzają Wyższe Sądy Krajów Związkowych (*Oberlandesgerichte*), co jednak nie oznacza, że aplikanci odbywają aplikację w tych sądach. Obecnie istnieją 24 takie sądy. W zależności od kraju związkowego i miejsca, gdzie dana osoba pragnie odbywać aplikację, czas oczekiwania na miejsce jest zróżnicowany. Niektóre sądy przeprowadzają dwa razy w roku nabór, inne – aż do czterech razy. Najdłużej czeka się w Berlinie, Hamburgu i Monachium. W mniejszych miastach nie ma w ogóle konieczności oczekiwania na miejsce.

Aplikanci w Niemczech są zatrudnieni w danym Wyższym Sądzie Krajowym na etacie i otrzymują w czasie aplikacji regularne wynagrodzenie (około 900–1250 euro netto miesięcznie, w zależności od danego kraju związkowego).

¹⁷ § 5b Deutsches Richtergesetz (DriG) vom 19. April 1972 (BGBl. I S. 713), www.gesetze-im-internet.de/driG [dostęp: 10.10.2017].

Aplikacja dzieli się na poszczególne etapy:

- Sąd Cywilny (Rejonowy lub Okręgowy),
- Urząd Administracji Państwowej lub Komunalnej lub Sąd Administracyjny,
- Sąd Karny lub Prokuratura,
- dowolna kancelaria adwokacka,
- aplikant sam szuka sobie miejsca, gdzie może odbyć ostatni etap aplikacji (tzw. *Wahlstation*)¹⁸.

Często aplikanci w ostatnim okresie wyjeżdżają za granicę, aby podszkolić swoje umiejętności językowe i nabyć nowych doświadczeń, które później pomagają im znaleźć miejsce zatrudnienia. Bardzo często są to wydziały prawne ambasad, organizacji międzynarodowych itd.

W trakcie aplikacji odbywają się zajęcia teoretyczne dla aplikantów w sądach, a oprócz tego aplikanci przydzieleni są do sędziów, prokuratorów bądź urzędników. W czasie aplikacji biorą udział w posiedzeniach sądu, piszą projekty uzasadnień wyroków, uczestniczą w przesłuchaniach świadków itd.

2. Zakończenie aplikacji

Aplikacja kończy się II Egzaminem Państwowym, który składa się z ośmiu pięciogodzinnych klauzur (4 – prawo cywilne, 2 – prawo publiczne i 2 – prawo karne)¹⁹. Na egzaminie tym kandydat otrzymuje wyciąg z akt i musi sporządzić wyrok, akt oskarżenia, pismo procesowe, pozew itd. Po pozytywnie zdanym egzaminie pisemnym jest przeprowadzany egzamin ustny.

Osoba, która pozytywnie zaliczyła dwa egzaminy państwowe, to w Niemczech tzw. *Volljurist* i ma prawo do używania tytułu *Assesor juris*. Osoba taka nabywa tzw. zdolność do wykonywania urzędu sędziego (*Befähigung zum Richteramt*)²⁰, co z kolei jest niezbędną przesłanką do wykonywania takich zawodów prawniczych, jak: sędzia, adwokat, prokurator, notariusz.

W Niemczech dopiero po II Egzaminie Państwowym wybiera się zawód, który dana osoba chce wykonywać. Podkreślić należy, że zależy to nie tyle od chęci i życzeń danej osoby, co przede wszystkim od ocen, które otrzymała w I i II Egzaminie Państwowym (aspekty te zostaną omówione poniżej).

¹⁸ *Ibidem*, § 5 b (2). Okres trwania poszczególnych etapów jest różny w zależności od kraju związkowego i obowiązujących tam regulacji.

¹⁹ Liczba klauzur jest różna w zależności od regulacji prawnych obowiązujących w danym kraju związkowym. Podane informacje pochodzą z kraju Rheinland-Pfalz, gdzie autorka odbywała aplikację.

²⁰ Por. § 5 Deutsches Richtergesetz (DriG) vom 19. April 1972 (BGBl. I S. 713), www.gesetze-im-internet.de/driG [dostęp: 10.10.2017].

METODYKA WYKSZTAŁCENIA W NIEMCZECH: ROZWIĄZYWANIE KAZUSÓW

Tak jak wyżej wspomniano, punkt ciężkości wykształcenia prawniczego w Niemczech to praktyczne przygotowanie studenta do wykonywania zawodu prawnika przez rozwiązywanie kasusów.

Przykład: A i B są parą. Z okazji urodzin A otrzymała od B w prezencie zegarek. Jakiś czas później dochodzi pomiędzy A i B do kłótni. W napadzie złości A oświadcza, że nie chce mieć z B nic do czynienia i ostentacyjnie zdejmując podarowany zegarek i wręcza go swojej przyjaciółce C. C bardzo się ucieszyła, ponieważ zegarek bardzo jej się podobał i zazdrościła go swojej przyjaciółce. W rzeczywistości A wcale nie chciała sprezentować zegarka C, tylko chciała zdemotywować B. A i B godzą się po paru dniach i A prosi C o oddanie zegarka. C odmawia oddania zegarka, ponieważ twierdzi, że dostała go od A w prezencie i zegarek należy teraz do niej. Czy A może żądać od C oddania zegarka? Albo czy A ma roszczenie względem C o wydanie zegarka?

Nie chodzi tutaj o to, aby odpowiedzieć tak albo nie na zadane pytania. Studenci muszą napisać opinię prawną i wykorzystać przy tym odpowiednią kolejność sprawdzania podstaw roszczeniowych. Czasami w bardzo kompleksowych kasusach egzaminacyjnych pytanie brzmi, jaka jest sytuacja prawna. W tym wypadku należy ustosunkować się do wszelkich możliwych roszczeń pomiędzy wszystkimi uczestnikami występującymi w danym kasusie prawnym.

W Niemczech istnieje następująca kolejność sprawdzania roszczeń:

1. Roszczenia umowne.
2. Roszczenia quasi-umowne (*culpa in contrahendo*, prowadzenie cudzych spraw bez zlecenia).
3. Roszczenia z ustawy:
  - roszczenia z prawa rzeczowego.
  - roszczenia deliktowe,
  - roszczenia z zakresu bezpodstawnego wzbogacenia,
  - inne roszczenia²¹.

Każde roszczenie należy również sprawdzić w określonej kolejności:

1. Czy roszczenie powstało (szukanie podstawy prawnej, np. umowa kupna-sprzedazy, najmu, darowizny, wydanie rzeczy itd.)?
2. Czy roszczenie jest skuteczne (np. czy ustawowo przepisana forma umowy została zachowana, zdolność do czynności prawnych, wady oświadczeń woli, uchylenie się od skutków prawnych ze względu na błąd, niemożliwość początkowa itd.)?

²¹ A. Rathenau, *Die Prüfungsreihenfolge der Anspruchsgrundlagen*, www.rathenau.com/Reihenfolge.pdf [dostęp: 10.10.2017].

3. Czy roszczenie nie wygasło (niemożliwość następcza, zdeponowanie, cesja, odstąpienie od umowy itd.)?
4. Czy istnieje możliwość jego dochodzenia (np. przedawnienie, prawo zatrzymania rzeczy itd.)?

Podany przykład jest bardzo prosty, w rzeczywistości jest nawet za prosty, aby mógł być przedmiotem uniwersyteckich prac kontrolnych lub prac egzaminacyjnych²². Są one bowiem bardzo kompleksowe i zawierają elementy z różnych gałęzi prawa cywilnego, karnego lub publicznego. Bardzo często rozwiązywanie kasusów wymaga interpretacji ustawy. W wielu przypadkach brakuje odpowiednich regulacji ustawowych. Studenci muszą zatem zaproponować regulacje analogiczne lub uargumentować zaproponowane przez siebie rozwiązania, powołując się na prawo zwyczajowe lub ogólne zasady prawne. Zauważyć należy, że najważniejszym punktem przy rozwiązywaniu kasusów jest znalezienie odpowiednich regulacji prawnych, subsumpcja danego podanego stanu faktycznego pod dane przepisy i argumentacja zaproponowanych tez. Praktycznie oznacza to, że rozwiązań może być kilka. Student musi zdecydować się na jedno konkretne rozwiązanie i je uzasadnić. Dla właściwej argumentacji niezbędna jest gruntowna wiedza teoretyczna. Z tych względów niemiecki system wykształcenia prawniczego bardzo dobrze łączy elementy teoretycznego wykształcenia studentów z praktycznym zastosowaniem nabytej wiedzy.

SKALA OCEN I ZAWODY PRAWNICZE

W Niemczech studenci prawa nie otrzymują ocen, tylko punkty. Istnieje następująca skala punktów:

- 0: niedostateczny (4 punkty to minimalna liczba punktów),
- 1–3: niewystarczający,
- 4–6: dostateczny,
- 7–9: zadowolający,
- 10–12: w pełni zadowolający,
- 13–15: dobry,
- 16–18: bardzo dobry.

System ocen jest bardzo surowy, w związku z czym jest stosunkowo trudno uzyskać wysoką ocenę na zaliczeniach i egzaminach państwowych. Dla zobrazowania tego najlepiej jest przyrzeć się statystyce, np. w 2013 r. w Niemczech przystąpiło do I Egzaminu Państwowego 11 848 kandydatów, z tego:

- 29,74% (3524) kandydatów otrzymało ocenę niedostateczną, tzn. nie zdało egzaminu,
- 26,36 % (3123) kandydatów otrzymało ocenę dostateczną,

²² Hemmer/Wüst, *Die 76 wichtigsten Fälle zum BGB-AT*, 8. Aufl., 2014.

- 13,16% (1559) kandydatów otrzymało ocenę w pełni zadowalającą,
- 2,98% (353) kandydatów otrzymało ocenę dobrą,
- 0,21% (25) kandydatów otrzymało ocenę bardzo dobrą²³.

Podobna sytuacja skali ocen kształtuje się na II Egzaminie Państwowym, przy czym zauważyć trzeba, że mniejszy procent kandydatów otrzymuje ocenę niedostateczną. Niemniej, jeżeli weźmie się pod uwagę fakt, że są to kandydaci, którzy zdali już I Egzamin Państwowy, to mimo wszystko jest to bardzo znaczący procent, który może być indykatorem dla stopnia trudności tego egzaminu²⁴. Dla zobrazowania tej kwestii najlepiej przyjrzeć się znowu praktyce. Dane statystyczne II Egzaminu Państwowego (2014) są następujące²⁵ – w całych Niemczech w 2014 r. do II Egzaminu Państwowego przystąpiło 8789 kandydatów, z tego:

- 14,34% (1260) kandydatów nie zdało egzaminu,
- 28,22% (2480) kandydatów otrzymało ocenę dostateczną,
- 38,56% (3389) kandydatów otrzymało ocenę zadowalającą,
- 16,54% (1454) kandydatów otrzymało ocenę w pełni zadowalającą,
- 2,3% (202) kandydatów otrzymało ocenę dobrą,
- 0,05% (4) kandydatów otrzymało ocenę bardzo dobrą.

Egzaminy są pisane pod przydzielonym numerem egzaminacyjnym. Osoby sprawdzające prace to w I Egzaminie Państwowym profesorowie uniwersyteccy, zaś w II Egzaminie Państwowym są to praktycy: sędziowie, prokuratorzy, adwokaci.

Ze względu na tak duży stopień trudności egzaminów państwowych w Niemczech oraz bardzo srogi sposób oceniania prac egzaminacyjnych, uzyskana liczba punktów z I i II Egzaminu Państwowego jest indykatorem dla oceny jakości wiedzy prawniczej danej osoby. To właśnie oceny mają decydujący wpływ na wybór przyszłego zawodu prawniczego przez danego kandydata. I tak sędziowie i notariusze to w Niemczech osoby, które otrzymały na I i II Egzaminie Państwowym jak największą liczbę punktów: dla zawodu sędziego jest to ponad 9 punktów, dla notariusza – między 11–12 punktów i powyżej. Osoby, które otrzymały powyżej 7 punktów mają spore szanse na niemieckim rynku pracy. Znajdują zazwyczaj pracę w wydziałach prawnych przedsiębiorstw, bankach, organach administracji państwowej. Duże renomowane kancelarie prawne stawiają ogromne wymagania w procesie rekrutacji pracowników. Wymagane są zazwyczaj bardzo dobre oce-

²³ Dane statystyczne ocen otrzymanych przez kandydatów podchodzących do I Egzaminu Państwowego w 2013 r. zob. L. Grundschoettel, *Benotung im juristischen Studium – Willkommen in einer neuen Welt*, www.iuratio.de/die-juristische-benotung [dostęp: 10.10.2017].

²⁴ Por. artykuł, który bardzo dobrze obrazuje stopień trudności i dane statystyczne na II Egzaminie Państwowym: J. Kohl, *Menetekel Examen, Juristen am Rande des Nervenzusammenbruchs*, www.spiegel.de/lebenundlernen/uni/menetekel-examen-juristen-am-rande-des-nervenzusammenbruchs-a-504946.html [dostęp: 10.10.2017].

²⁵ Zob. *Statistik zur Zweiten Juristischen Prüfung*, www.lto.de/jura/referendariat-zahlen/zweite-juristische-staatspruefung [dostęp: 10.10.2017].

ny z egzaminów państwowych (powyżej 8,5 punktów), biegła znajomość co najmniej języka angielskiego, mile widziany jest też doktorat.

Zauważyć należy, że o przyjęcie na studia doktoranckie w Niemczech mogą ubiegać się tylko „najlepsi”, tzn. kandydaci z ocenami powyżej 9 punktów.

Osoby, które zdały egzaminy na ocenę dostateczną (tzn. od 4 do 6,5 punktów), mają słabe szanse na niemieckim rynku pracy. Pozostaje im zawsze opcja wpisu na listę adwokatów i otwarcie własnej kancelarii adwokackiej. Otwarcie własnej kancelarii adwokackiej wydaje się nienajgorszym rozwiązaniem. Jeżeli jednak weźmie się pod uwagę fakt, że w Niemczech jest obecnie 163 779²⁶ adwokatów czynnie wykonujących zawód (przy populacji około 80 mln), to zrozumiałym jest fakt, że na rynku utrzymują się tylko najlepsi. W Niemczech nie ma żadnych ograniczeń, jeżeli chodzi o wpis na listę adwokatów. Każdy, kto zdał I i II Egzamin Państwowy, może wpisać się na listę w Izbie Adwokackiej właściwej dla miejsca kancelarii, w której dany adwokat wykonuje swój zawód. Czasy, kiedy adwokaci należeli do jednej z najlepiej zarabiających grup zawodowych, to już przeszłość. Do najwyższych wynagrodzeń wśród zawodów prawniczych należą pensje sędziów, notariuszy, urzędników państwowych i adwokatów w dużych koncernach lub renomowanych kancelariach prawniczych. Adwokaci samodzielnie wykonujący zawód muszą znaleźć lukę na rynku, którą zapełnią, co gwarantuje im klientelę i co za tym idzie dobre dochody. Przy tak dużej konkurencji każdy adwokat musi prowadzić działalność marketingową, aby zapewnić sobie odpowiednią liczbę klientów. W dzisiejszych czasach adwokat, który prowadzi własną kancelarię, to również menadżer, specjalista od marketingu, księgowy. Tylko osoby potrafiące sprostać tym wymogom są w stanie utrzymać się na rynku i zapewnić sobie egzystencję. W związku z tym wśród absolwentów prawa można spotkać też osoby bezrobotne lub osoby wykonujące inny zawód, niewymagający kwalifikacji prawniczych.

LLM (*LEGUM MAGISTER*)

W Niemczech pojawiły się w ostatnich latach propozycje zastąpienia I Egzaminu Państwowego egzaminem uniwersyteckim. Było to związane z faktem, że w większości krajów europejskich studia prawnicze kończą się egzaminem lub egzaminami uniwersyteckimi. Propozycje te nie znalazły jednak poparcia wśród samych prawników i pracowników akademickich.

---

²⁶ Dane statystyczne odnośnie do liczby adwokatów wpisanych na listy adwokackie i czynnie wykonujących zawód adwokata w Niemczech. Zob. *Anzahl der zugelassenen Rechtsanwälte in Deutschland von 1950 bis 2017*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/37293/umfrage/entwicklung-der-zahl-zugelassener-rechtsanwaelte> [dostęp: 10.10.2017].

Dla prawników zagranicznych istnieje możliwość uzyskania dodatkowej kwalifikacji LLM (*Legum Magister*), co jest oferowane przez prawie wszystkie uniwersytety niemieckie. Także prawnicy niemieccy decydują się bardzo często na odbycie studiów LLM na renomowanych uczelniach zagranicznych. Studia LLM trwają przeciętnie dwa semestry i nie dają możliwości wykonywania klasycznych zawodów prawniczych, takich jak adwokat, sędzia, prokurator. Wielu studentów mimo to decyduje się na tę formę uzyskania dodatkowych kwalifikacji, ponieważ daje bardzo dobrą możliwość poznania podstaw danego obcego systemu prawa i umożliwia nabycie dobrej znajomości języka obcego.

PODSUMOWANIE

Niemiecki system wykształcenia prawniczego skoncentrowany jest głównie na praktycznym przygotowaniu studentów do wykonywania zawodu prawniczego. Przez systematyczne rozwiązywanie kasusów w trakcie całego okresu studiów akademickich oraz sporządzanie opinii prawnych do podanego stanu faktycznego system ten szkoli przede wszystkim: logiczny, usystematyzowany sposób myślenia, argumentację prawniczą i formułowanie jednoznacznych rozwiązań. Jest on skoncentrowany szczególnie na subsumpcji danego stanu faktycznego pod odpowiednie przepisy prawa, dzięki czemu bardzo dobrze przygotowuje absolwentów do przyszłego życia zawodowego. To właśnie dzięki tak skonstruowanemu systemowi wykształcenia i nabytym przez to zdolnościom do samodzielnego myślenia, argumentacji swoich twierdzeń i formułowanie jednoznacznych rozwiązań absolwenci wydziałów prawa w Niemczech są dobrze przygotowani do samodzielnego wykonywania zawodu prawniczego.

BIBLIOGRAFIA

- Allgemeine Informationen für den Juristischen Vorbereitungsdienst im Freistaat Sachsen*, www.justiz.sachsen.de/download/refvorbereitungsdienst.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Anzahl der zugelassenen Rechtsanwälte in Deutschland von 1950 bis 2017*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/37293/umfrage/entwicklung-der-zahl-zugelassener-rechtsanwaelte> [dostęp: 10.10.2017].
- Ausbildungs- und Prüfungsordnung für Juristen (JAPO) vom 13. Oktober 2003, www.justiz.bayern.de/media/pdf/ljpa/japo/japo_ab_1.7.2017.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Aussage Bundesverfassungsgericht vom 26. Januar 2005 (2 BvF 1/03, BVerfGE 112, 226).
- Bericht des Bayerischen Landesjustizprüfungsamtes für das Jahr 2016, www.justiz.bayern.de/media/pdf/ljpa/jahresberichte_mit_statistiken/jahresbericht_2016.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Deutsches Richtergesetz (DriG) vom 19. April 1972 (BGBl. I S. 713), www.gesetze-im-internet.de/drig [dostęp: 10.10.2017].
- Gesetz über die Juristische Ausbildung Hessen vom 8. März 2004 (GVBl. I 2004 S. 158) www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?xid=169594,1 [dostęp: 10.10.2017].

- Grundschtötel L., *Benotung im juristischen Studium – Willkommen in einer neuen Welt*, www.iur-ratio.de/die-juristische-benotung [dostęp: 10.10.2017].
- Hemmer/Wüst, *Die 76 wichtigsten Fälle zum BGB-AT*, 8. Aufl., 2014.
- Hochschulrahmengesetz (HRG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. Januar 1999 (BGBl. I S. 18), www.gesetze-im-internet.de/hrg/hrg.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Kohl J., *Menetekel Examen, Juristen am Rande des Nervenzusammenbruchs*, www.spiegel.de/lebenundlernen/uni/menetekel-examen-juristen-am-rande-des-nervenzusammenbruchs-a-504946.html [dostęp: 10.10.2017].
- Landesgesetz über die juristische Ausbildung (JAG) vom 23. Juni 2003, <https://jm.rlp.de/fileadmin/mjv/Service/LPA/Vorbereitungsdienst/JAG.pdf> [dostęp: 10.10.2017].
- Loo J. van de, Stehmeier M., *Wieso, weshalb, warum – bleibt Jura Dumm? Perspektiven eines Leitbildes*, www.kj.nomos.de/fileadmin/kj/doc/2013/2013_4/4_Janwillem_van_de_Loo_Marinus_Stehmeier_-_Wieso_weshalb_warum_-_bleibt_Jura_dumm_Perspektiven_eines_Leitbildes.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Rathenau A., *Die Prüfungsreihenfolge der Anspruchsgrundlagen*, www.rathenau.com/Reihenfolge.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Rechtsdienstleistungsgesetz (RDG) vom 12. Dezember 2007 (BGBl. I S. 2840), www.gesetze-im-internet.de/rdg/rdg.pdf [dostęp: 10.10.2017].
- Statistik zur Zweiten Juristischen Prüfung*, www.lto.de/jura/referendariat-zahlen/zweite-juristische-staatspruefung [dostęp: 10.10.2017].
- Studiengebühren*, <https://studieren.de/studium-studiengebuehren.0.html> [dostęp: 10.10.2017].

SUMMARY

In the article there is described the legal education system in Germany. The aim of this article is to bring this system closer to the students and to the practitioners. The focus was mainly on the description of university education, state exams, applications, grading scale. There is discussed the method of solving the cases and the check of claim verification. The article describes legal professions in Germany and conditions that must be fulfilled in order to practice a given legal profession. Attention was also paid to postgraduate studies LL.M at German universities. Legal education should combine the elements of theoretical knowledge with the practical application of acquired knowledge in practice. Legal education in Germany very well combines these two elements. The article was created in connection with a series of lectures for Ukrainian students at the Taras Shevchenko National University in Kiev in Ukraine.

Keywords: legal education in Germany; LL.M in Germany; state exams in Germany; applications; legal professions in Germany